

# MINERVA

---

JAMES E. YOUNG

## Az emlékezés szövete Megemlékezések és jelentés

*Adjatok egy csupasz falat, hogy igazabbul, furcsábban lássuk magunkat. Most adjatok egy lapot, amire írhatunk. Most adjatok egy napot, ezt a napot. Végyétek el. A hely, ami marad, az Emlékmű.*

Mark Strand

*Senki nem tudja, hol temették el Mózeset, de tudjuk, hol élt, és tudunk mindent az életéről is. Ma minden fordítva van. Most csak azt tudjuk, hol vannak a temetkezési helyek. Az életéről változó és ismeretlen. Bolyongunk, változunk, sodródunk. Csak a temetkezési hely tudható.*

Yehuda Amichai

### I

Mialatt archív anyagok után kutattam a Holokauszt irodalmáról írándó tanulmányomhoz, tekintetem a naplóoldalokról, memoárokról és dokumentumokról időnként a múzeumra és a kiállítótermekre tévedt. Ilyenkor az előttem heverő szövegek kinyíltak, és hirtelen felölelték magukat az épületeket és gyűjteményeket, a múlt eseményeinek tanulmányozására szolgáló helyet és időt. A kutatás során elkerülhetetlenné vált, hogy figyelembe vegyem az Európában, Izraelben és Amerikában található hatalmas Holokauszt-emlékanyagot. A New York-i YIVO-ban felhalmozott anyag, a varsói Zsidó Történelmi Intézet kutatószobája, az Auschwitzi Könyvtár és Múzeum, a prágai Nemzeti Zsidó Múzeum mind létrehozta a maga sajátos emlékezés-szövetét. Valamennyi ország emlékhelyein, minden egyes nemzet múzeumaiban és archívumaiban egy újabb Holokauszttal szembesültem; és előfordult az is, hogy egyáltalán nem találtam a Holokausztot.

Meglepett, hogy egy olyan korban, amely minden üzenet és minden szöveg jelentőségét igyekszik megkérdőjelezni, mennyire kevés kritikai figyelem jutott az emlékezet azon formáinak és jelentéseinek, melyeket kifejezetten a Holokauszt emlékének elmélyítésére létrehozott emlékművek és múzeumok teremtettek meg. Igaz, ma már létezik egy igényes kritikai irodalom, amely a Holokauszt emlékének az irodalmi, történeti és vallási szövegekben való megjelenésével foglalkozik, de egyetlen mű sem vizsgálja magát a folyamatot, melynek során az emlékhelyek ezt az emlékezetet konstruálják. A Holokauszt-emlékművek ikonográfiájának, építészetének és szövegeinek szerveződése sajátos politikai és kulturális tudást tükröz, és meghatározó szerepe van abban, hogy milyen képet alakítanak ki a későbbi generációk erről a korról.<sup>1</sup>

A Holokauszt-emlékművek és múzeumok által létrehozott „szövegek” jelen vizsgálatának célja nem pusztán az, hogy rámutasson az események különböző ideológiák mentén történő átalakítására, vagy magas illetve alacsony művészetként értékelje az emlékműveket – bár mindkét kritikai formát érinti. Ehelyett azonban azt fogjuk megvizsgálni, miként alakul maga a Holokauszt-emlékezet a folyamat során: hogyan őrződik meg és korlátozódik az emlékananyag, milyen jelentés- és tudásformák alakulnak ki az eseményekkel kapcsolatban, hogyan fejlődnek ezek a jelentések az idők során, hogyan reagálnak a látogatók az emlékezet tárgyiasult formáira, és mik a Holokauszt-emlékművek lehetséges társadalmi és politikai következményei.

1 A jelen fejezet alapját képező saját esszémen – „*Memory and Monument*” (in Geoffrey Hartman, szerk., *Bitburg in Moral and Political Perspective* [Bloomington: Indiana University Press, 1986]) – és a szerző egy készülő átfogó tanulmányán kívül a Holokauszt angol nyelvű kritikai irodalma a művek átfogó katalógizálására és esztétikai értékelésére – Sybil Milton: *In Fitting Memory? Holocaust Memorials and Postwar Political Culture* (kutatás folyamatban) –, valamint a következő művekre korlátozódik: Adolf Rieth: *Monuments to the Victims of Tyranny* (New York és London: Frederick A. Praeger, 1968); Harold Marcuse, Frank Schimmelfennig és Jochen Spielmann: *Steine des Anstosses: Nationalsozialismus und Zweiter Weltkrieg in Denkmälern, 1945–85* (Hamburg: Museum für Hamburgische Geschichte, 1985); Erich Fein: *Fie Steine Reden, Gedenkstätten des Österreichischen Freiheitskampfes: Mahnmale für die Opfer des Faschismus, Eine Dokumentation* (Vienna: Europe Verlag, 1975); Detlev Garbe, szerk.: *Die vergessenen KZs? Gedenkstätten für die Opfer des NS-Terrors in der Bundesrepublik* (Bornheim-Merten: Lamuv, 1983); Bernd Eichmann, *Versteinert Verhamlost Vergessen: KZ-Gedenkstätten in der Bundesrepublik Deutschland* (Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1985); és Herbert Holte: „Vergangenheitsbewältigung und Ausländerfeindlichkeit: Eine Befragung von Jugendlichen im Dokumentenhaus KZ Neuengamme”, in *Argument zur museums-pädagogischen Praxis* (Hamburg: Museums-pädagogischer Dienst, 1984).

Ha a Holokauszt-emlékművek *raison d'être*-je, hogy „soha ne felejtünk”, akkor ez a fejezet arra kérdez rá, pontosan mi is az, amit nem szabad elfelejteni Bergen Belsenben, Dachauban, Auschwitzban, Babi Yarban, Yad Vashemben, vagy a Jersey City-beli Liberty State Parkban. Mert az, amire emlékezünk, szükségképpen függ attól, ahogyan emlékeztetnek rá; és az, ahogy az eseményekre emlékezünk, függ a nekik ma formát adó emlékművek képétől.

„Minden művészet valamilyen fokú absztrakció”, írja a szobrász Henry Moore; („a szobrászatban maga az anyag kényszeríti arra, hogy eltávolodjunk a tiszta reprezentációtól az absztrakció felé”).<sup>2</sup> Ehhez hozzátehetjük még, hogy miközben az anyag rákényszeríti az emlékmű készítőjét, hogy eltávolodjon a tiszta reprezentációtól, látását meghatározott formák és méretek felé irányítja – ezek pedig mind meghatározzák az emlékezet textúráját. A rendelkezésre álló helyszín és források, a műterem mérete, a kövek minősége, sőt még a fémszobrok öntésének módja is hozzájárul a megőrkített emlék végső verziójához. Az emlékművek létrejöttének kritikai áttekintésével a jelen fejezetben rávilágítunk arra, hogyan formálódik az emlék az esemény és a mű, illetve a mű és a szemlélők között.

A Holokauszttal kapcsolatos egyéb szövegek értelmezésekor használt módszereim segítségével szeretném végigkövetni az emlékművek konstruálásának folyamatát, anélkül hogy ez sértené a készítők integritását. Óhatatlanul összehasonlításokat fogok tenni az egyes országok között arra vonatkozóan, hogyan konstruálják újra az eseményeket, és helyenként rámutatok arra az ideológiai háttérre, mely egy adott nemzet hivatalos Holokauszt-emlékének alapját képezi, az elsődleges cél azonban most nem az emlékművek hitelességének megkérdőjelezése, hanem az őket vezérlő paradigmák és előfeltételezések minél alaposabb feltérképezése lesz. Vizsgálatunk tárgya nem elsősorban az emlékezet és reprezentáció minden formáját átható tudatos vagy tudattalan történelem-manipuláció, hanem a Holokauszt-emlékezet automatikus átalakulása térbeli, plasztikus és képi reprezentációin keresztül. A Holokauszt-narratívákról szóló tanulmányomhoz hasonlóan vizsgálódásaim kettős tárgya a Holokauszt-emlékezet, valamint annak kritikus tudatosítása, hogyan teszünk szert erre az emlékezetre.

<sup>2</sup> Henry Moore: „On Sculpture and Primitive Art”, in Robert L. Herbert, szerk., *Modern Artists On Art: Ten Unabridged Essays* (Engelwood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, Inc., 1964), 140.o.

## II

Dachauban egy rózsabokor jelöli azt a helyet, ahol foglyok ezreit állították sorba és lőtték le. A Colorado-beli Denver „Babi Yar Park”-jában száz vadalmafa jelképezi az oroszországi Kijevben egy szakadéknál lemészárolt zsidók ezreit. Bergen-Belsenben a több tucat tömegsír között egy magányos betonobeliszk testesíti meg a zsidó emlékezetet. Auschwitzban hajból, szemüvegekből és fogkefékből álló hegy szolgál metonimikus utalásként a hozzá kapcsolódó egykor eleven életekre. Amint az elmúlt valóságok helyébe lépnek, az ikonok felváltják ezeket, és új valóságot hoznak létre: így válik lehetségessé és elkerülhetetlenné a „történelmi revízió” az emlékezési folyamat során.

Azzal, hogy Baby Yarban a százezer legyilkolt áldozatot pusztán „politikai fogoly kijevi polgárokként” jelöli, az emlékmű nemcsak felduzzasztja az áldozatok tényleges számát, de elfeledkezik arról, hogy az áldozatokat szinte egytől egyig azért ölték meg, mert zsidók voltak.<sup>3</sup> Azzal, hogy csatában elesett *Wehrmacht* katonák, lebombázott német városok és felszabadított *KZ-Häftlinge* zsidókat együtt szerepeltet egy fotómontázsban, a neuengammei múzeum közös emléket állít a „háború áldozatainak”, miközben megfeledkezik arról, kik voltak a háború konkrét előidézői. Ily módon egy nemzet emlékművei ugyanannyi történelmet törölnek az emlékezetből, mint amennyit beleírnak.

A „felejtés pillanatainak” veszélye azonban ismét csak abban rejlik, hogy a szemlélő nem választja el egy emlékmű retorikáját azoknak az eseményeknek a természetétől, melyeket megörökít. Szemben az irodalommal, amely felhívja a figyelmet önmagára mint médiumra, a Holokauszt ilyen monumentális, és hiteles dokumentumként kezelt reprezentációi gyakran összemossák az emlék szövegét az eseménnyel, melyre emlékezünk. Ez a zavar különösen szembetűnő a koncentrációs táborok helyén emelt emlékművek esetében, ahol a helyszín hitelességét érezve szinte szó szerint vesszük az annak tulajdonított jelentést.

Az „emléktáborokban” (ahogy a későbbiekben nevezni fogom ezeket a helyeket) a rombolás képi megjelenítése az eredeti esemény hitelességének látszatát kelti. A fotóéval megegyező retorikai elv alapján, ahol a reprezentáció és tárgya azonosnak tűnik, a majdaneki és auschwitzi emlékművek hatása

3 Yehuda Bauer szerint Babi Yarban 1941. szeptember 29. és október 1. között ténylegesen valószínűleg 33 ezer zsidó ölték meg (*History of the Holocaust* [New York, London, Toronto, Sidney: Franklin Watts, 1982], 198–99.o.). Az emléktáblán megjelölt nagyobb szám az 1941 és 1943 között a németek által legyilkolt valamennyi kijevi polgárra utal.

romboló – nemcsak amiatt, amire emlékeznek, hanem azért is, mert azt a szörnyű tényt kényszerítik a látogatóra, hogy amit megmutatnak, az „valóságos”. A táborot mindkét helyen majdnem ugyanúgy őrizték meg, ahogy az oroszok negyven éve találták. Az őrtornyok, a szögesdrót, a barakkok, és krematóriumok – melyek máshol absztrakt, sőt mitologizált formában jelennek meg – itt szemmel láthatólag érintetlenül maradtak. A látogató és az elmúlt valóság között mintha csak a tünékeny idő közvetítene, és az alkotások nem pusztán reprezentálják, hanem prezentálják is ezeket a valóságokat. A katasztrófa leletei az események élethű darabjaiként és maradványaiként ledöntik az önmaguk és a felidézett esemény közötti válaszfalat. A *nem* rekonstruált valóság hitelességére igényt tartó emléktáborok nem csak arra készítetnek, hogy össze-tevésszük valóságukat a tényleges haláltáborok valóságával, hanem arra is, hogy a történelem magától értetődő, monumentális megjelenítését összemossuk a közvetítés nélküli történelemmel.

Az emléktáborok azonban a szöveg nélküli fotókhoz hasonlóan alapvetően jelentés nélküliek: értelmüket a hozzájuk kapcsolt tudásból és a magyarázó szövegekből nyerik. De amint a táborok néma romjait „kiegészítik” a feliratok, egyszerű rom-valóságuk szerencsétlen módon a történeti magyarázatok megerősítéseként kezd szolgálni – ha mégoly megtévesztőek és erőszakoltak is ezek. Majdanekben ma teljes barakkok adnak helyet az áldozatok kiállított cipőinek és kalapjainak – igazolva az áldozatok náci német iparosok általi gazdasági kizsákmányolásáról és kifosztásáról szóló magyarázó szövegeket. Az auschwitz-i „fekete fal” mellett szereplő kommentár hasonlóképpen tárgyi bizonyítékként használja magát a falat. Ha a szöveg arról szól, hogy itt elsősorban politikai gyilkosságok történtek, vagy hogy a barakkokban pusztán lengyelként megjelölt hadifoglyok laktak, akkor ez az, amire az itt található tárgyak emlékeznek.

Az Auschwitz-Birkenau-i, mindkét oldalon omladozó barakkokkal, rozsdás elektromos kerítéssel, lebombázott krematóriumokkal és hamuval teli medencékkel szegélyezett halálúton négy tömbszerű szarkofág jelzi a vasút végét, és a „halálzóna” kezdetét. Mögöttük hatalmas sírkőre emlékeztető, kőtömbökből épült torony áll, közepén egyetlen háromszög emlékeztet a foglyok ruhájára varrt foltra. A körülöttük található tárgyakkal összhangban az emlékművek a húsz kőtáblán, húsz különböző nyelven, köztük jiddisül és héberül olvasható egyszerű üzenethez szolgáltatnak emlékeztetőt és bizonytságot: „négy millió ember szenvedett és halt meg itt 1940 és 1945 között a náci

gyilkosok keze által”. Az emlékezést szolgáló jelek kontextusában nem szerepel az emberek vallási hovatartozása és szenvedésük oka.

Auschwitz-I barakkjainak belsejét nemzeti pavilonokká alakították, melyek közül egyet kizárólag a zsidóság auschwitz-i tapasztalatai szemléltetésének szenteltek 1978-ban. A lengyel zsidóság lemészárlása itt nemcsak más nemzetek szenvedésének kontextusában jelenik meg, de konkrétan kapcsolódik Lengyelország lerombolásához is. Az auschwitz-i zsidó pavilon 1978-as megnyitóján mondott beszédében Janusz Wiczorek így fogalmazta meg az emlékműben tükröződő mai lengyel Auschwitz-értelmezést:

*Tisztelt Vendégek!* Itt, Európa temetőjében, az emberi remények és felfoghatatlan dráma e nekropoliszában hallgatnunk kell...

A hallgatás egyben visszavonulást is jelent, jelenlétünk azonban azt igazolja, hogy nem adtuk fel.

Gazdagabbak lettünk a második világháborút kutató tudósok és statisztikusok laboratóriumaiban feltárt tényekkel, a náci Németország által politikai és biológiai megsemmisítésre ítélt államok és nemzetek mártírjainak történetével.

Ezek a kutatók és statisztikusok elvégezték a Holokausztban elpusztult zsidók és lengyelek csaknem teljes számszerűsítését. Oświęcim, Treblinka, Chelmno, Płaszow, Bełzec, Sobibor, Lodz, Bialystok és a varsói gettó, valamint „a Warta körzet” és „Gubernya” mind kiirtásuk egy-egy állomása, a lengyel zsidók és a többi európai országból idehurcolt zsidók keresztjének stációi. Szinte mindent tudunk gyeheknájukról, a lengyelek nyomorúságáról.<sup>4</sup>

Ebben a beszédben a zsidók és a lengyelek nem pusztán az első helyen osztoznak az áldozatok hierarchijában, de azzal, hogy egyenlőséget tesznek a politikai és a biológiai megsemmisítés közé, a beszélő azt sugallja, hogy közös sorsban osztoztak. A táborok és gettók itt felsorolt, konkrétan zsidó áldozatainak hatalmas száma ellenére a lengyel helységnevek automatikusan lengyel módon állítanak emléket nekik, határozott lengyel jelentéssel ruházva fel a zsidó mártírok történetét. Azzal, hogy „szinte mindent tudnak [a zsidók] gyeheknájáról”, a lengyelek egyre jobban megismerik saját nyomorúságukat.

<sup>4</sup> Janusz Wiczorek, a Tanács a Küzdelem és Mártírság Emlékműveinek Megőrzéséért elnökének beszéde az Oświęcim-Brzezinka-i egykori koncentrációs tábor helyén nyílt Zsidó Pavilon megnyitóján, 1978. április 17-én. (kiadta az Oświęcimi Állami Múzeum).

Annak az elterjedt tendenciának az okai, miszerint a zsidókat és lengyeleket együtt említik a táborok szövegeiben, összetettebbek a zsidó tapasztalat pusztá kisajátításánál – vagy akár teljes eltörlésénél. A lengyelek saját háborús élményeit, és saját emlékezetüknek azt az aspektusát tekintve, hogy ők voltak a németek első – sőt elsődleges – áldozatai, a zsidó-lengyel mártírság közös emlékművei szinte szükségszerűen sugallják. Azt, hogy a haláltáborok lengyel földön voltak, a lengyelek nem a helyi antiszemitizmus és kollaboráció bizonyítékának, hanem a németeknek a lengyelekkel kapcsolatos végső terveire utaló jelnek tekintik. Ebből a szempontból a lengyelországi haláltáborok a zsidókkal kezdték, és a lengyelekkel végeztek volna. A zsidók tömeges lemészárlása a lengyel emlékezet számára csak annyiban bír jelentőséggel, amennyiben a lengyelek saját, be nem teljesített népirtását előlegezi meg.

A Lublin peremén található majdaneki koncentrációs tábort a Vörös Hadsereg 1944-ben szabadította fel, és rögtön ezután itt alakították ki az első ilyen emlékhelyet és múzeumot. A Lengyel Népköztársaság Országgyűlése 1947 júliu 2-án ilyen „Holokauszt múzeum” létesítését rendelte el: „A Majdaneki volt náci koncentrációs tábor területét örökre meg kell őrizni a lengyel nemzet és más népek mártíróságának emlékműveként”.<sup>5</sup> Az auschwitzi barakkokhoz hasonlóan a majdanekiekben is önálló kiállításokat alakítottak ki, ezek azonban nem az egyes nemzeteket, hanem a tábor működését mutatják be: a tervezést, az építkezést, a szállítást, és a foglyok életkörülményeit, a gazdasági rablást és kizsákmányolást, az ellenállást, a foglyok kiirtását és felszabadítását.

A majdaneki tömegmészárlásokat bemutató kiállítás elején több táblát szenteltek a zsidók ottani és többi táborbeli sorsának, és a zsidókat a náci fajirtási politika első áldozataiként jelölték meg. A terem végében zöldes standhoz hasonlóan üres Zyklon-B-s dobozok vannak felhalmozva a mennyezetig, körülöttük a meggyilkolt foglyok német nyelvű listái falméretűre nagyítva. Bár a listákon szereplő foglyokat a németek szinte egytől egyig „lengyel zsidó”-ként jelölték meg, a falon valamennyi táblán vörös háromszög áll, ami politikai – és nem faji – áldozatot jelent. A kiállítás a majdaneki népirtási folyamatot az első áldozatokkal, vagyis a zsidókkal vezeti be, és egy olyan egységgel zárja, amely a lengyelek lehetséges politikai megsemmisítését szemlélteti. A lengyelek elhárított kiirtásához szolgált keretet a zsidók tényleges lemészárlása; ily módon azt a zsidó Holokauszt kiterjesztéseként, sőt utolsó állomásaként értelmezi.

5 Idézi Stanislaw Duzak, szerk.: *Majdanek* [az Állami Múzeum hivatalos ismertetője] (Lublin: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1985).

A zsidó emlékek megőrzése iránti mostani érdeklődés bizonyos fokig visszahelyezi Lengyelország elvesztett zsidóságát a lengyel nemzeti hagyományba, azzal is, hogy egyfajta metonímiát teremt, melyben az egész lengyel nemzet második világháborúbeli végzete zsidóságának végzetén keresztül jelenik meg. Ebben az értelemben a zsidókat egyszerre zsidókként és lengyelekként gyilkolták le, ugyanakkor a lengyelek pusztítására zsidó fogalmakkal emlékeznek: az áldozatok egyik csoportja jelképezi a másikat. A korszak hivatalos emlékeinek jelrendszerében a zsidók és a lengyelek a szimbolikus felcserélhetőség révén párhuzamos, fordított sorsban osztoznak. A Hitler-korszaknak nevezett időszak emlékműveiben tehát a lengyelek a zsidó fajirtást saját, elhárított katasztrófájuk paradigmájaként és szimbólumaként tekintik és reprezentálják.<sup>6</sup>

A zsidó áldozatokra vonatkozó utalások nagyrészt beleolvadnak a Keleti Blokk emlékműveinek politikai karakterébe, a történelmi torzítás és felejtés alapos vizsgálata ugyanakkor rendkívül összetett képet eredményez. Treblinkán például az ott meggyilkolt zsidókra vonatkozó utalások egyszerre közvetlenek és homályosak. Az emlékhely bejáratánál hatalmas, többnyelvű feliratok tudatják a látogatókkal, hogy az itt meggyilkolt 800 000 ember szinte egytől egyig zsidó volt. A látogató innen kétszáz méteren keresztül sűrű erdőben sétál a haláltábor ellátó vasútvonalat jelképező talpfák mentén. A vasút egykor a barakkokhoz, tömegsírokhoz és gázkamrákhoz vezetett, de a tábornak a nyomait is lerombolták, felszántották és beültették a németek. A vasút végén a látogató most egy hatalmas, nyílt, fákkal övezett térségbe ér. Középen óriás obeliszk áll, körülötte 17 000 betonba foglalt, csipkézett gránitkő, melyek közül több ezer viseli a Holokauszt során elpusztított lengyel zsidó közösségek nevét.

A tisztás előtt három méter magas gránitkövek sora vezet fel az emlékhelyhez. Ezek mindegyikén egy ország, a Treblinkán elpusztult zsidók hazájának neve áll. Azzal, hogy az áldozatok identitását a származási országok szerrint bontja le, az emlékhely zsidó áldozatok helyébe nemzeti mártírokat állít. Zsidókként ölték meg őket, az itt álló kövek azonban jugoszlávokként, len-

6 Lengyelországban még a statisztikák is bátorítanak az ilyenfajta cserére. A Holokauszt során elpusztult hatmillió zsidó közül hárommillió lengyel volt; a második világháborúban elpusztult hatmillió lengyel közül hárommillió zsidó volt. Ha a Holokausztban hárommillió zsidó és hárommillió lengyel zsidó halt meg, akkor az elpusztult lengyelek (köztük a zsidók) teljes száma megegyezik a Holokausztban elpusztult zsidók teljes számával: hatmillió. Ez a zsidó adat így sok lengyel számára egyszerre jelképezi a zsidó és a lengyel pusztulást.

gyelekként, franciákként, oroszokként és németekként emlékeztetnek rájuk – olyan megfogalmazásban, amely egy nép mártírságát sok nemzet mártírságává tördeli szét.

A treblinkai áldozatokat azonban nem fosztják meg teljesen zsidó identitásuktól. A bejáratnál közvetlen narratív hivatkozást találunk a zsidó áldozatokra, később pedig még kifinomultabbá válik az emlékmű jellegzetes zsidó ikonográfiája: az obeliszk hátára fent egy menórát véstek; a rendezetlen, sűrű, minden irányba dőlő kövek erőteljes hasonlóságot mutatnak a kelet-európai zsidó temetőkkel. További zsidó utalást hordoznak az emlékszóvegekben használt nyelvek. Az obeliszk talpán egy kőtáblán felülről lefelé jiddisül, oroszul, angolul, franciául, németül és lengyelül olvasható: „Soha többé”. Hogy mi az, aminek nem szabad még egyszer megtörténnie, az a látogató képzeletére vagy az eseményekre vonatkozó előzetes tudására van bízva.

Túl azon, hogy a haláltáborok emlékei beleolvadnak a kor általánosabb lengyel tudatába, gyakran még konkrétan elnyeli őket a lengyel vidék egésze. Azzal, hogy a kivégzőközpontokat Lengyelország legtávolabbi vidékein rejtették el, a nációk sikeresen homályba burkolták a tetteiket éppúgy, mint azok emlékműveit. Úgy tűnik, hogy a rejtett haláltáborok rejtett Holokauszt-emlékműveket eredményeznek. Treblinka és Sobibor esetében a táborokat elrejtették, így konkrétan és tudatosan keresni kell az emlékezetet – különben nem találjuk meg.

Lengyelországban a meggyilkolt zsidókra vonatkozó konkrét képi utalások hiánya valahogy úgy válik önmagában jelképpé, ahogy az ajtófélfán lévő két lyuk utal a mezuzára, amely már nincs ott. A Kielcei Állami Múzeumban például érdeklődésemre azt a választ kaptam, hogy nincsenek feljegyzések az ottani, 1946. július 4-i pogromról, melyben a visszatérő zsidó túlélők közül negyvenhatan meghaltak, és több százan megsebesültek. A levéltáros először tudatlanságot színlelt az ügyvel kapcsolatban; további nyomásra azonban beismerte, hogy egy hivatalos vizsgálat során valójában számos részletes fotót találtak és lejegyezték a szemtanúk beszámolóit. Ezeket azonban száz évre elzárták, hogy „az emlékezet behegedjen”. Miért nincs ennek semmi nyoma, még csak egy jelzés sem? Szükségtelen, hiszen úgyszincs már itt egyetlen zsidó sem. „Különben pedig – mondja végül – ez politikai ügy, én pedig csak egy levéltáros vagyok”.

Annak ellenére, hogy a kormány a közelmúltban lépéseket tett a lengyelországi zsidó emlékművek helyreállítására, a zsidó emlékezetet még mindig elsősorban a hiány és a töredezettség jellemzi. Mivel Lengyelországban a nációk a leg-

több zsidó temetőt lerombolták, azok, amelyeket nem szántottak fel futballpályának, vagy betonoztak le autópátnak, ma pusztán a romok romjai. Lukowban és Sandomierzben a táborok túlélői összegyűjtötték közösségük összetört és szét-szórta síkőveit, és piramis-szerű emlék-obeliszkekbe halmozták őket. Lukowban, ahol a háború előtt a lakosság fele zsidó volt, a zsidók jelenlétére ma a zsidó temető emlékműve az egyetlen utalás. Ennél is megdöbbentőbb jelkép-rendszer mutatkozik a varsói és krakkói zsidó temetők „sírkő-falain”, melyek a nácik által lerombolt sírkövek összetört darabjaiból épültek. Az egymás mellé rendezett és cementbe ágyazott héber írásos, szögletes, sima vagy időrágta márvány- és gránitdarabok ma nemcsak Varsó és Krakkó szétszabdalt zsidó közösségeire, hanem magára a sírkövek „pogromjára” is emlékeztetnek.

A törött táblák (lekerékített tetejű sírkövek, melyeknek formája Mózes tábláit idézi) és az elpusztított közösségek kettős képi visszhangjaként ezt a motívumot a lengyel Holokauszt-emlékművek készítőinek újabb generációja is magáévá tette. Monika és Stanislaw Krajewski, a „Civil Bizottság a Lengyelországi Zsidó Temetők és Kulturális Emlékművek Védelméért” alapítói úgy őrizték meg Przasnysz és Kazimierz konkrét maradványait, hogy beépítették őket a Holokauszt-emlékművekbe. Miután sikertelenül próbálták visszaállítani a sírköveket eredeti helyükre a kazimierzi temetőben, a városlakók megbízták Tadeusz Augustínek építész egy olyan emlékmű tervezésével, mely egyszerre élesíti újjá egy elveszett közösség emlékét, és örökíti meg a zsidó emlékek borzalmát. Az eredmény egy különálló, huszonöt méter hosszú és hat méter magas sírkő-fal, melyet a megrongált kövek darabjaiból építettek – előtte még mindig áll a törött sírkövek egy kis csoportja. Ahelyett, hogy megpróbálták volna helyreállítani a zsidók emlékezetét, a fal készítői beleépítették – és ily módon megőrizték – a lengyelországi zsidó életekben és emlékezetben bekövetkezett helyrehozhatatlan törést: magát a falat egyetlen, tátongó törés szakítja meg.

A történelem, az emlékezet és az állami politika még bonyolultabb módon keresztezi egymást Varsóban, ahol a zsidó gettólázadás hónapokkal megelőzte a lengyelek saját felkelését a nácikkal szemben – az utóbbit a németek leverték, és ezt a Vörös Hadsereg a Visztula túlsópartjáról nézte végig. Az a tény, hogy az állam egyáltalán emléket állított ezeknek a felkeléseknek, így legalább annyira jelentős lehet, mint a zsidó és a lengyel emlékművek eltérései. Anélkül, hogy utalna a zsidó lázadásra, a lengyel felkelés emlékműve a szabadtéri emléktáborok mintájára készült: a helyreállított kőfalból és páncélozott szállítójárművekből álló blokkot beltéri kiállítás támogatja meg, mely részle-

tesen bemutatja a felkelő alakulatok, csaták és stratégiák történetét. A zsidó gettóból viszont egyetlen tárgy sem maradt: a németek háztömböknként felgyújtották és lerombolták, végül pedig az egészet letarolták, és helyébe új lakóházak épültek. A lázadás és a rombolás minden emlékét Nathan Rapoport Varsói Gettó Emlékművébe tömörítették, amely különös módon egymagában áll egy különben üres – és gondozott – emlék-téren.

Az emlékművet Rapoport 1943-ban, néhány hónappal a felkelés után, novoszibirszki száműzetése alatt tervezte, és eredetileg a Párt Művészeti Bizottságához adta elbírálásra Moszkvában, de ők elutasították túlságosan nemzetit – vagyis túlságosan zsidó – koncepciója miatt. Amikor Rapoport 1946 végén visszatért Varsóba az emlékmű agyagmaktetjével, a Varsói Városi Művészeti Bizottság azonnal elfogadta azt – de csak azzal a feltétellel, hogy a varsói gettólázadás ötödik évfordulóján, 1948. április 19-én fogják felavatni. Bár a Városi Művészeti Bizottság még azt sem tudta biztosan, hogy a várost magát újjáépítik a rombolás helyén, Rapoport ragaszkodott ahhoz, hogy az emlékművet Mordechai Anielewicz bunkerének helyén állítsák fel. Így a város maga bizonyos értelemben a Varsói Gettó Emlékműve körül épült újjá.

A bronzszobrot Párizsban öntötték, mivel a háború után Lengyelországban egyetlen öntöde sem állt. A hét mitikus alkatú harcost ábrázoló szobrot a jeruzsálemi Nyugati Falat idéző gránittömbökbé állították.<sup>7</sup> A *kotel* keretében Mordechai Anielewicz izmos, csupasz mellű alakja emelkedik ki hősiesszen a lángok és romok fölött. Ez az Anielewicz házi készítésű gránit kalapácsszerűséget markolva, rongyos nadrágban és feltűrt ujjal egyszerre munkás partizánként és zsidóként lázadt fel a nácik ellen: itt mindkét hős-típus a másikat jelképezi. A talapzaton a felirat héber, jiddis és lengyel nyelven ajánlja az emlékművet „A zsidó népnek, hőseinek és mártírjainak”.

A mártírokért azonban meg kell kerülnünk az emlékművet, melynek sötét hátoldalán lapos domborművek örökítik meg őket külön-külön, ugyanolyan archetipikus formában, mint a hősöket. Ugyanolyan egyértelműséggel, ahogyan Anielewicz munkásként jelenik meg, a hátoldalon összezsúfolt görnyedt alakok is archetipikus száműzött zsidók, és ezt a kiűzetést mind-

7 Érdemes felfigyelnem arra a további csavarra, hogy a Varsói Gettó Emlékművét támasztó gránittömböket eredetileg Hitler saját állami szobrása, Arno Breker vájta ki Svédországban a lengyel zsidóság feletti német győzelem megörökítésére tervezett emlékmű számára.

össze három náci sisak és két bajonett különbözteti meg az összes többitől.<sup>8</sup> Tekintetüket a földre szegezve, rezignáltan és passzívan vánszorognak végzetükbe – a rabbi kivételével, aki egyik kezében tóratekeresztet tart, felfelé tekint és szabad kezét az ég felé nyújtja, mintegy Istenhez esdélve. Az eredmény egy kétoldalú emlékmű, melynek külön-külön szemlélhető két oldala egyforma mértékben örökíti meg egy archetípust és egy történeti eseményt.

A többi emlékműhöz hasonlóan a Varsói Gettó Emlékművének élete is a következő három összetevőből áll: konkrét elgondolása és felépítése;<sup>9</sup> végleges nyilvános emlékmű formája; és a közösség és az emberek elméjében való időbeli továbbélése. A jelentés és az emlékezet ugyanis itt nemcsak az emlékműben magában szereplő alakoknak és formáknak, hanem a szemlélők reakcióinak is függvénye; annak, ahogyan az emlékművet a közösség politikai és vallási értelemben használja; annak, hogy ki és milyen körülmények között látja, és hogyan használják és formázzák meg ismét az alakokat újabb helyszíneken, idegen kontextusban. Kezdetben zsidó emlékműnek tervezték, de a moszkvai hatóság reakciójára számítva később nem eléggé zsidóként kritizálták az emlékművet: a szocialista és zsidó hagyományokból egyaránt táplálkozó alak-kavalkádjával ma konkrét és egyetemes értelmezése is lehetséges. Így minden látogatója számára hozzáférhető ikonográfiai kontextust hozott létre: legyen az Willy Brandttól Nehruig, Jimmy Cartertől Lech Walesáig, János Pál Pápától Jasszer Arafatig bárki. A zsidó jelkép minden esetben valaki más ügyének monumentális megjelenítésére szolgál: akár a Szolidaritás használja az ellenállás jelképeként, vagy a palesztinok a saját harcuk szimbólumaként, részben mindig a zsidókra irányítja a figyelmét azoknak, akik ezen a téren összegyűlnek, még akkor is, ha saját monumentális víziója minden újabb megemlékezés alkalmával újabb értelmezést nyer.

### III

Németországban két tényező mérsékli a tömeggyilkosság képi emlékezetét: Németországban nem voltak szigorú értelemben vett kivégzőközpontok, és mivel nagyon kevés nem zsidó németet internáltak a haláltáborokba, ezek csak absztrakt értelemben kerültek be a német emlékezetbe. Mert ami az áldozatok

<sup>8</sup> Az adatok archetipikus forrásainak további taglalását lásd David Roskies: *Against the Apocalypse: Responses to Catastrophe in Modern Jewish Culture* (Cambridge, Mass., és London: Harvard University Press, 1984), 297–301. o.

<sup>9</sup> Az emlékműre szóló megbízásról és az emlékmű felépítéséről bővebben lásd a szobrász saját beszámolóját: Richard Yaffe: *Nathan Rapoport Sculptures and Monuments* (New York: Shengold Publishers, Inc. 1980).

szemében a Holokauszt, „*Sho'ah*” vagy „*dritte Churbm*”, az a németek számára a mai napig „*Hitlerzeit*”, „*Weltkrieg*”, sőt egyre inkább „*KZ-Zeit*”. Bár ezek a terminusok – akárcsak az emlékművek – általánosságban ugyanarra az időszakra, alkalmanként pedig ugyanazokra az eseményekre utalnak, nem tekinthetők szinonimáknak; mert a terminusok jelöltje minden esetben nagy mértékben függ attól, ahogyan a terminus szervezi, elhelyezi, sőt magyarázza az eseményeket a használói számára. Következésképpen amit Németországban Holokauszt-emlékműnek nevezhetünk, az erőteljesen stilizált, ha a zsidókra emlékezik, és nagyrészt a fasizmus összes áldozatára irányul, ha a németekre emlékezik.

Nyugat-Németországban, Timmendorf közelében egy földút végén, egy árnyékos tisztáson nagy fakereszt és írott tábla őrzi az *SS-Cap Arcona* luxushajó katasztrófájának emlékét, melyet 4600 fővel a fedélzetén süllyesztett el a Királyi Légierő 1945 májusának első napjaiban. A táblán található szövegből és diagramokból kiderül, hogy az *SS-Cap Arcona* annak a három cirkálónak az egyike volt, melyeket a neuengammei koncentrációs táborok foglyainak (*Häftlinge*) a Balti-tengerre való szállítására alakítottak át, és mint megtudtuk, itt lőtték és bombázták szét a Királyi Légierő gépei. A falubeliek szerint Neustadt és Timmendorf gondosan ápolt partjaira hónapokkal ezután is holttestek sodródtak, melyeket a városlakók a betegségek megelőzése érdekében azonnal eltemettek.

A táblán azonban nincs világosan feltüntetve, hogy az *SS-Cap Arcona* „katasztrófája” az ártatlan tömegek Királyi Légierő általi lemészárlásában, vagy a tábor túlélőit ért végzet szörnyű iróniájában áll-e. Mert bár a felirat részletesen beszámol a hajót ért támadásról, arról nem tesz említést, hogy hol voltak ezek a foglyok Neuengamme (az egyik politikai tábor) előtt, hogyan gyűjtötték össze őket a Lübecki öbölben, hová tartottak, és miért bombázta a Királyi Légierő a hajókat. Az elég világosnak tűnik, hogy a katasztrófa érdemes a megemlékezésre. De az, hogy milyen jellegű volt a katasztrófa, csak a megemlékezés kontextusában derül ki: az eredmény egy emlékmű, mely a britek által legyilkolt 7000 védtelen fogolyra emlékezik. Az, hogy ezek a foglyok túléltek az auschwitzi halálmenetet, hogy legtöbbször zsidó volt, és hogy valamennyiüket sietve kivezényelték az észak-németországi koncentrációs táborokból, el a német földről valahová – akárhová –, mindez nem derül ki az emlékműből.<sup>10</sup>

<sup>10</sup> Az incidensről és az azt övező vitákról részletesen beszámol Günther Schwaberg: *Angriffsziel Cap Arcona* (Hamburg: Stern-Buch im Verlag Gruner, 1983), és Rudi Goguel: *Cap Arcona: Report über den Häftlingsflotte in der Lübecker Bucht am 3. Mai 1945* (Frankfurt/Main: Röderberg-Verlag GmbH, 1982).

Most azonban nem azt firtatjuk, hogy Timmendorfban a felirat szándékosan manipulálja-e „az *SS-Cap Arcona* katasztrófája” körüli eseményeket, hanem azt, hogy az emlékszüvegek készítői szükségképpen rekonstruálják az eseményeket, és eközben legalább annyira hagyatkoznak saját értelmezésükre és tapasztalatukra, mint azokra az eseményekre, melyeket meg akarnak őrizni. Az önérdek és a szelektív memória minden bizonnyal szerepet játszott a timmendorfi emléktábla elkészítésénél. De látnunk kell azt, hogy az ilyen torzítás elkerülhetetlen. A probléma talán nem annyira a történelem tudatos vagy tudattalan manipulálása, ami minden emlékezés és reprezentáció sajátja. A valódi veszély, ahogy a Bitburg-ügy esetében láttuk, sokkal inkább az emlékművekhez fűződő kritikátlan viszonyban rejlik, melynek következtében a konstruált és tárgyiasított emlékezetet normatív történelemként fogadjuk el – és úgy igazodunk hozzá, mintha tiszta, közvetítenlen jelentés volna.

Reagan elnök így levonta a „természetesnek” tűnő következtetéseket a német háborús halottak bitburgi emlékművéből. Mivel a *Waffen S.S.* és a *Wehrmacht* katonáit is a német háborús halottak emlékének szentelt földdarabon temették el, a háborúban betöltött esetleges eltérő szerepüket elfedi közös végzetük nagyobb, általánosabb emléke. Az itt eltemetett *S.S.* katonák most egyesülnek azokkal a honfitársaikkal, akiket a háború alatt talán meghurcoltak, valamint első világháborúbeli elődeikkel, akiket – ha zsidók voltak –, az ellenségüknek tekintettek volna, így nem csupán a *Vaterland*-ért valaha elesett összes német nagyobb egységébe kerülnek be, hanem általában a háború egyetemes áldozataivá is válnak. Az emlékezet ezen konkrét bitburgi megjelenésének erejétől és annak „magától értetődő” igazságaitól vezérelve Ronald Reagan és Helmut Kohl a háború sok más történelmi szempontját figyelmen kívül hagyta, sőt támogatta azok elvesztését.

Dachau, az első németországi koncentrációs tábor ma jól szemlélteti, hogyan emlékeznek meg a németek a maguk „*KZ-Zeit*”-jéről. Dachaut 1933-ban építették a Reich politikai ellenségei számára, így a helynek *német* áldozatai is voltak, sokan közülük zsidók. Amilyen iszonyatos körülmények uralkodtak Dachauban, a gázkamrát soha nem használták, így a krematóriumban „csak” azoknak a maradványait égették el, akiket lelőttek, halálra vertek, vagy akik – ez volt a leggyakoribb – betegségben haltak meg. Dachau Németországban lakó túlélői közül a legtöbben keresztények, sokan egyházi személyek vagy szociáldemokraták, és az itteni emlékművek szemléletének magját az ő emlékeik alkotják. A táborban ezért három vallási emlékmű található: egy a katolikus egyháznak, egy a protestáns egyháznak, és egy a zsidó közösségnek szentelve.

Ahogy a „Dachau Koncentrációs Tábor Jóvátételéért Emlékmű Kuratórai” elnevezés sugallja, a dachauai emlékművek az áldozatok minden csoportja esetében más indíttatásból épültek. Egyik keresztény emlékművet sem az elvesztett zsidó közösség iránti gyász okán, hanem az emberiség ellen elkövetett náci bűnökért való vezeklésképpen emelték. A tábor területén található stilizált és elvont emlékművek mindegyike a múlt és a jelen között tátongó szakadékot hangsúlyozza. A barakkok fényesre sikált padlótól a kinti tisztára söpört kavicsétányokon át a krematóriumig (a felirat szerint nyitva 5.00-tól 9.00-ig) most a tisztaság és a rend uralja a szenny és a káosz „emlékezetét”. A terület és a két rekonstruált barakk szinte antiszeptikus tisztasága, a többi barakk alapjának ízléses szimbolikája és a kitűnő múzeum mellett nem meglepő, hogy a látogatók arról panaszkodnak, hogy az emlékmű úgy esztétizálja a múltat, mintha inkább legyőzni, mint megidézni akarná. Míg a Kelet emléktáborainak látszólag dísztelen romjai kényszerítik a látogatókat, hogy értsék őket szó szerint, a náci korszak tárgyi emlékeiként, Dachau frissen festett, gondosan szervezett jelképei *metafizikai* elmélkedésre szólító nyílt felhívások.

A Bergen-Belseni emlékművet ezzel szemben a látogatók temetőként, hatalmas temetkezési területként értelmezik és közelítik meg. A náciizmus és a koncentrációs táborok történetét egy egyszobás kő és üveg múzeumban röviden ismertető kiállítás kivételével keveset mutatnak meg abból, mi történt Bergen-Belsenben a felszabadítása előtt. A fő téma itt inkább a foglyok halála és a tömegsírok. A sírhalmok sorával jelölt tömegsírok mindegyikén kis kő- és cementtábla áll az eltemetett halottak számával: „Itt nyugszik 5000 halott”, vagy 2000 halott, vagy 1000 halott. A sírhalmok és héber írásos önálló sírkövek között egy négy méteres kőtömb állít emléket a zsidóknak, angol és héber felirattal. A névtelen áldozatok általánosabb emlékét egy különálló fal előtt emelt harminc méter magas, tiszta fehér márvány és gránit obeliszk jelképezi 100 méterrel távolabb. A madárdaltól és a szomszédos brit katonai táborban leszálló gépek morajától eltekintve a cserjékkel és virágokkal benőtt területen most halálos csend uralkodik; a szomszédos erdő egyfajta természetes határt képez, ami itt is annak a náci törekvésnek az eredménye, hogy a tábor elrejtse a külvilág elől.

Követve a Szövetségesek átnevelési törekvését a háború utáni Németországban, a második világháborús időszak itteni múzeumainak ma kettős célja az emlékezés és a pedagógia: az egyik automatikusan adódik a másiktól. A Hamburg mellett található neuengammei emlékmű és múzeum vezetősége ezért nyári tábor indított nemzetközi diákok számára az ottani volt kon-

centrációs tábor területén. Wilfried Meiller, a helyi dokumentációs központ előadója szerint a program kettős célja a Németország náci múltjára vonatkozó ismeretek átadása, illetve a különböző nemzetek fiataljai közötti megértés elősegítése. Mindkét célt a megemlékezés kontextusában valósítják meg, ami szó szerint egyfajta „Denkmal-Arbeit”-té, „emlékmunkává” válik. A német „*Arbeitslager*” kifejezés baljós felhangjaira való tekintettel a projektekre az ártatlanabb angol és nemzetközi „workcamp” elnevezést használják.

Ahol egykor Hitler Reich-jének felépítéséért téglagyári rabszolgaként halálra dolgoztatták a tábor foglyait, a „Workcamp Neuengamme” önkéntesei most az emlékezet feltárásán dolgoznak. A koncentrációs tábort ma régészeti ásatásként kezelik, ahol a Holokauszt múltjának maradványait tárják fel és a náci kegyetlenségek bizonyítékaként katalogizálják. A Holokauszt archeológiája keretében a diákok kiássák a területen található tárgyakat – szöveget, eszközöket, régi cipőket –, és a tanárok ezek köré építik fel újra az eseményeket, amelyekről tanítanak, és amelyekre emlékeztetnek. Bizonyos szempontból a neuengammei régészeti megközelítés azzal a veszéllyel jár, hogy ősi, hozzáférhetetlen történelemm alakítja a Holokausztot és a táborokat. Egy mélyebb szinten azonban minden múzeum esetében fennáll ez a veszély. Mert mint T.W. Adorno figyelmeztetett, „A német *museal* [múzeumszerű] szó kellemetlen melléklöngéket hordoz. Olyan tárgyakra vonatkozik, amelyekhez a szemlélőnek már nincs eleven viszonya, és amelyek a kihalás felé haladnak”.<sup>11</sup> Azzal, hogy a múltat rozsdás tárgyanként a jelenbe emelik, a Holokauszt régészei szükségképpen részekre bontják az eseményeket, hogy rekonstruálhassák őket.

#### IV

Adorno intelmének fényében Tel Avivban a diaszpórának szentelt múzeum – *Beit Hatfustot* – pusztá léte azt a hivatalos izraeli álláspontot tükrözheti, hogy a szétszóratott zsidóság halott és elszáradt civilizáció. Amikor múzeumi tárgyként jelenítik meg, a diaszpóra életét múlt időbe teszik; ennek utolsó és legjelentősebb manifesztációjaként a Holokauszt a száműzetésben élés tartathatatlanságának bizonyítéka, a zsidó államnak mint a katasztrófa előtti és utáni zsidó élet biztosítékának végső igazolása. Azonban épp a Holokauszt előtti és utáni zsidó lét hangsúlyozása különbözteti meg az izraeli Holokauszt-múzeumokat az európaiaktól. Míg az európai emlékművek és múzeumok kí-

<sup>11</sup> Theodor W. Adorno: „Valery Proust Museum”, in *Prisms*, ford. Samuel és Shierry Weber (Cambridge, Mass.: The MIT Press, 1981), 175.o.

méletlenül a zsidóság megsemmisítésére összpontosítanak, és szinte teljesen figyelmen kívül hagyják a háború előtti európai zsidó lét ezer évét, az izraeliek egy történeti folyamat részeként mutatják be az eseményeket, melyben a pusztítás előtti és utáni élet is szerepel.

A zsidók az elpusztításuk bemutatásán kívül alig léteznek ma az európai múzeumokban: sem a háború előtti gazdag életüknek, sem a háború utáni izraeli és amerikai életüknek nem szentelnek különösebb figyelmet. Az izraeli kibucok, például Lohamei Hageta'ot, Tel Yitzchak, Givat Chaim és Yad Mordechai, valamint a jeruzsálemi Yad Vashem Mártírok és Hősök Emlékbizottsága múzeumaiban elsőbbséget élvez a zsidó élet. Izraelben a Holokauszt nem annyira a zsidó élet végét, mint a száműzetésben leélt élet elviselhetőségének végét jelzi. Ily módon beépül a zsidó történelembe: lehet egy fordulópont, a cionista ideológia igazolása, mindenesetre a megelőző európai zsidó élethez, vagy az utána következő izraeli zsidó élethez kapcsolódik. A Lohamei Hageta'ot (szó szerint Gettók Harcosai) kibucot a táborok túlélői, többnyire partizánok, a *Hehalutz* és a Jewish Fighting Organisation (Zsidó Harcosok Szervezete) tagjai alapították, élő emlékműveként mindannak, amit láttak. Bár az ottani múzeumot a költő Yitachak Katzenelson emlékének szentelték, a kibuc mind nevében, mind szerkezetében inkább a zsidók harcának és háború utáni túlélésének, mint háborúbéli haláluknak állít emléket. A múzeum tizenkét terme közül mindössze kettőt szenteltek a gettóknak, a koncentrációs táboroknak és a népi társaságoknak. A múzeum által konstruált narratívában csak Vilnius, a „litván Jeruzsálem” és a „Shtetl, Olkieni” grafikus rekonstrukciója után érkezünk ezekbe a termekbe. Ha ebben az elrendezésben a Holokauszthoz a diaszpóra-lét központjain és *shtetl*-jein át vezet az út, akkor a Holokauszttól az ellenálláson és a túlélésen át magához a kibucokhoz, az önálló zsidó földön való teljes élethez érkezik el. A Holokauszt tágabb kontextusba helyezése így nemcsak a száműzetésben élés szempontjait mutatja meg, hanem arra is emlékeztet, hogy a zsidó lét megelőzte azt, és utána is folytatódik. Lohamei Hageta'ot Holokauszt emléknapi ünnepségeinek témája koncepciójában és megjelenésében mindig ugyanaz: „A pusztulástól a szabadulásig”.

Izraelben a Holokauszt Emléknapi – *Yom Hasho'ah Vehagvurah* – alkalmával több különböző szinten jelenik meg a Holokauszt emléke. A *Yom Hasho'ah Vehagvurah* megünneplését eredetileg 1953-ban törvényben rendelte el a Knesset a Holokauszt Mártírjai és Hősei Emlékbizottságának (Yad Vashem) egyik feladatául, hivatalosan azonban csak 1959-ben lépett

érvénybe. Sok szempontból önmagában is fontos, hogy egyáltalán elrendeltek egy önálló Holokauszt-emléknap kijelölését – és ezt a Holokauszt és a hősiesség (*gvurah*) ünnepeként jelölték meg. Mert ez nemzeti, és nem vallási emléknap. Míg a legtöbb ortodox gyülekezet a *Tesha B'av*, az Első és Második templom lerombolására emlékező siralmak liturgiájába építette be a Holokausztot, Izrael ortodox rabbínátusa hivatalosan Tëvet Tizedikén – a *Yom Hakaddish* alkalmával – gyászolja a Holokauszt áldozatait. Azzal, hogy a kormány külön napot jelölt ki a *Sho'ah* számára, és a hősiességhez – vagyis a zsidóság saját (és nem Isten általi) felszabadítására tett kísérletéhez – kapcsolta, teljes egészében kiemelte a vallási folytonosságból, és nemzetivé tette az emlékezést. A *Yom Hasho'ah* számára kijelölt nap Izraelben nem böjt, és nem is gyásznap, így egyáltalán nem a rombolás napja: Nissan huszonhetedik napja az 1943. április 19-én – *Erev Pesach* –, a szabadulás és szabadság napján kitört hat hetes varsói gettólázadás középső napja. A héber naptárban most a zsidó húsvét hónapjára, a *Yom Hazikkaron* (az izraeli háborús halottak emléknapja) előtti hetedik, és a *Yom Hatzma'ut* (az izraeli Függetlenség Napja) előtti nyolcadik napra eső izraeli Holokauszt Emléknap egyszerre emlékezik a bibliai felszabadulásra és a közelmúlt történelmére, a modern ellenállásra és a nemzeti függetlenségre, és ezáltal kapcsolatot teremt közöttük.

A Holokauszt ilyen megközelítését, a zsidó történelem távlatában való elhelyezését példázza Nathan Rapoport „*Megilat-esh*” (Tűzcsóva) emlékműve, mely Jeruzsálem és Tël Aviv között, magasan a júdeai hegyek között található. Eredetileg New York City Riverside Parkja számára tervezték, de a Városi Művészeti Bizottság elutasította, mondván, hogy „túl súlyos és nyomasztó”. Lelkes fogadtatásra talált viszont B'nai B'rith-nél, aki úgy vélte, hogy természetes otthonra lelhet Izraelben. A Holokauszt jelenetei így az izraeli történelembe ágyazva jelennek itt meg, egy kibomló narratíva részeként, melynek minden eleme a megelőző és a későbbi eseményekhez kapcsolódik. A „Tűzcsóva” előtt minden nap izraeli gyerekeket találunk, akik csoportosan tanulmányozzák az emlékművön a zsidó történelem egyes részleteit.

A Holokauszt összes emlékműve közül a jeruzsálemi Yad Vashem Mártírok és Hősök Emlékbizottsága hatalmas, emlékművekből, szentélyekből, archívumokból és kiállításokból álló komplexuma emlékezik a legösszetettebb és legsokrétűbb módon az eseményekre. A Yad Vashem alapításáról az Izraeli Parlament 1953. augusztus 19-i törvénye rendelkezett, részben az „ismeretlen zsidó mártír” párizsi emlékművének előző napi leleplezésére adott válaszul, kifejezetten azzal a megbízással, hogy „anyagot gyűjtsön az ország szá-

mára a zsidó nép minden tagjáról, aki életét áldozta, harcolt és fellázadt a náci ellenség és kollaboránsai ellen, és életben tartsa emléküket, illetve azon közösségek, szervezetek és intézmények emlékét, akiket azért pusztítottak el, mert zsidók voltak”<sup>12</sup> A törvény 2. cikkelye ezen kívül többek között a következő feladatokat jelöli meg: „gyűjtsön, kutasson és publikáljon a Holokausztról és az általa kiváltott hősiességről tanúskodó anyagokat, és mutassa meg a tanulságait az ország népének”, valamint „terjessze a hősökre és áldozatokra való emlékezés szokását” (5. o.). A Yad Vashem (szó szerint „Hely és Név”, Ézs.56:5) így intézményesíti – sőt törvénybe iktatja – a Holokausztról való folyamatos aktív megemlékezést Izraelben.

A Yad Vashem jelképei sokfélék és bonyolultak, de szintén több különálló hagyományban helyezik el az eseményeket, így konkrét nemzeti és történelmi jelentéssel ruházzák fel őket. Azzal, hogy a pusztítás *mártírjai* mellett annak *hőseiről* is megemlékezik, a Yad Vashem aktívan szembeszáll azzal, amit az izraeliek a zsidók áldozat-szerepének eltúlzott – és kizárólagos – hangsúlyozásaként élnek meg. Többek között ez az oka annak, hogy Rapoport Varsói Gettó Emlékművének mása helyet kapott a Yad Vashemben; ahelyett azonban, hogy ezeket az archetípusokat stagnálni engednék, a cionista ideológia azt kívánja, hogy kiemeljék a passzív „régizsidók” és a harcos „új zsidók” közötti kontrasztot. Mert Izraelben különös érzékenység tapasztalható a két egymással szemben álló zsidókép történelmi következményei iránt. Mivel az izraeli történészek szerint a keresztény Európa elterjedt zsidó-sztereotípiái alapul szolgálhattak a hagyományos antiszemitizmushoz, és a zsidók önmagukról mint áldozatokról kialakult korlátolt képe hozzájárulhatott a sebezhetőségükhöz, Izraelben az emlékművek készítői ma gondoskodnak arról, hogy a következő generációknak alternatív jelképeket mutassanak. Így a diaszpórában élő zsidóság hagyományos sebezhetősége és gyengesége (a cionizmus központi tételei) mellett megjelennek az új, harcos zsidók képei, melyek egyszerre magyarázzák a múlt eseményeit, és nyújtanak követhető modellt a fiatalok számára.

A Yad Vashem három részre osztott, hatásos történelmi kiállítás szintén az események sajátosan izraeli értelmezését tükrözi. Az első szakaszban fotó-

12 Forrás: „Martyrs’ and Heroes’ Remembrance (Yad Vashem) Law, 5713–1953”, a teljes szöveg megtalálható: *Yad Vashem: The Holocaust Martyrs’ and Heroes’ Remembrance Authority, Jerusalem* (Jerusalem: Yad Vashem Publications, 1986), 4. o. A törvény fordítása megtalálható még: *State of Israel Yearbook* (Jerusalem: Government Printing Press, 1954), 250–51. o. A törvény részleteit idézi és taglalja még Benzion Dinur: „Problems confronting ‘Yad Vashem’ in its Work of Research”, *Yad Vashem Studies on the European Jewish Catastrophe and Resistance* 1 (1957): 7–30.

kon, szórólapokon, náci propagandán és történelmi narratívákon keresztül kísérhetjük nyomon a zsidóellenes törvények és akciók kezdetét. A zaklatások, a deportálások, sőt a *Kristallnacht* pogromjai is az európai antiszemita hagyomány velejáráóiként jelennek itt meg. Ebből a szobából a „Küzdelem a túlélésért: 1939–41” című szakaszba érünk, amely az első szakasz folytatása.

Itt azonban törés van a kiállításban, és konkrétan át kell mennünk egyik teremből – vagyis egyik korszakból – a másikba. Miután kiérünk ebből a szakaszból, a múzeum előcsarnokán keresztül jutunk vissza a következő szobába. Ezt a termet teljes egészében az 1941 és 1945 közötti gyilkolásnak szentelték, melynek mértéke és módszerei annyira különböztek minden addigitól, hogy – ezt sugallja az elrendezés – nem kerülhetett a képi megjelenítése a hagyományos zsidóüldözés kontextusába. Ebben a teremben található egy szakasz a világ hallgatásáról és a lezárt menekült-kikötőkről is. Végül azonban, a többi Holokauszt-émlékiállítás ellentétben, a Yad Vashemben elmesélt történelem nem ér véget a táborok felszabadításával, hanem folytatódik: a múlttal való újabb szakítás jeleként a következő terem témája a fegyveres zsidó ellenállás és a háború utáni évek. A Varsói Gettózádadás és a Zsidó Partizánok tárgyai térben is kapcsolódnak a jelen történelmi emlékművéhez: magához Izrael Államhoz. Mert, amint a Haifánál és Caesareánál partot érő menekültek fotói szemléltetik, a „Holokauszt végét” az jelenti, amikor a túlélők visszatérnek, és Eretz Israelben megszabadulnak.

Ahogy belépünk a Yad Vashem nagy emléktermébe – mely egy földbe sülyesztett óriás sírkőtomb –, a Baal Shem Tov szavai alatt haladunk át, melyek ennek az izraeli emlékműnek a *raison d'être*-jét foglalják össze: „A felejtés meghosszabbítja a száműzetés idejét! A szabadulás titka az emlékezésben rejlik.” A homályos megvilágításban tekintetünk a földön elhelyezett örökmécsesre és a haláltáborok kópadlóba vésett neveire téved. Emlékezésre, majd az emlékezés szemlélésére szólítva ebben a nagy sötét térben – mely maga is a hiány tárgyasítása –, a száműzetés, az emlékezés és megváltás örökké éber kontextusában tesszük mindezt.

## V

Izraelben a Holokausztot egyetlen eseményként tanítják, mely egy a zsidó történelem számos eseménye közül – még ha jelentős vízvázasztó is –, Amerikában viszont a teljes zsidó múlt és jelen domináns elemévé vált. Ahelyett, hogy a Holokausztról a zsidó történelem részeként tanulnának, Amerikában nagyon sok diák a Holokauszt szemüvegén keresztül tanulja a zsidóság egész

történelmét. A zsidó múltat vagy akár a jelenlegi diaszpóra-létet bemutató egyéb múzeumok hiányában Amerikában a Holokauszt múzeumai kizárólag e köré a korszak köré szervezik a zsidó kultúrát és identitást ahelyett, hogy egy tágabb zsidó kontinuum részeként mutatnák be az eseményeket. Így, bár a New York Államnak ajánlott Holokauszt múzeum egy olyan kontinuum mentén helyezi el az eseményeket, melyben helyet kapott a rombolás előtti és utáni élet is, a neve – *Museum of Jewish Heritage – A Living Memorial to the Holocaust* („Zsidó Örökség Múzeuma – a Holokauszt Élő Emlékműve”) – továbbra is összemossa a zsidó kultúrát és a Holokausztot, és az egyik a másik helyébe lép.

Ha az európai és izraeli emlékművek szükségképpen politikai és ideológiai korlátok közé vannak szorítva, az Egyesült Államok-belieket saját Holokauszt-élményünk korlátozza ugyanolyan mértékben. Mert azok a fiatal amerikai katonák, akik felszabadították Dachaut és Buchenwaldot, szükségképpen kizárják a Holokauszt történetéből a háború előtti Európában uralkodó feltételeket, a családok erőszakos szétszakítását, a deportálásokat a gettókba és a táborokba, sőt magát a gyilkolási folyamatot is. Ők nem látták a pusztítás folyamatát, csak a hatásait. Amennyiben az 1945-ös „amerikai Holokauszt-élmény” a táborok *felszabadítására* korlátozódott, helyénvaló, hogy „Felszabadulás” címmel emeltek emlékművet New Jersey-ben a Liberty State Parkban, nagy ideológiai jelképüktől, a Szabadságszobortól látótávolságra. Nathan Rapoportnak ebben a művében egy fiatal amerikai katonára sétál ünnepélyesen, földre szegezett tekintettel, ölében – szinte pietà-szerűen – egy koncentrációs táborbeli áldozatot tartva. Rongyos rabruhájában jól látható csontvázszerű mellkasával, széttárt karjával és égre emelt, üres tekintetével az áldozat a kiszolgáltatottság megtestesítője. Ez az emlékmű így egybevág mind az amerikaiak konkrét háborús tapasztalataival, mind hagyományos önképünkkel, és idealizált háborús megmentő, és a világ „fejvesztett tömegeinek” menedéke szerepünkkel.

Amerika sokrétű önképe mellett nem meglepő, hogy a szabadság és a pluralizmus eszménye központi témája az ország meglévő és tervezett Holokauszt-múzeumainak. A Los Angeles-i Simon Wiesenthal Center Holokauszt-múzeuma a *The Museum of Tolerance* („A tolerancia múzeuma”) nevet kapta, mely mind pedagógiai célját (a toleranciát) mind a sokrétű célközönséget tükrözi. Miután kifogyott a forrásokból, a denveri Babi Yar Emlékbizottság csak az ukrán közösségtől kapott támogatással tudta befejezni az ottani emlékművet: a Babi Yar Emlékmű ma „A szovjetunióbeli Ukrajnában, Kijevben, Babi Yar-ban 1941. szeptember 29. és 1943. november 6. között el-

hunyt kétszázezer áldozatnak” állít emléket, akiknek „a többsége zsidó volt, ukrán és más áldozatokkal együtt”. A New York-i múzeum lépcsőjéről látható a Holokauszt, Ellis Island és a Szabadságszobor. Miután a Holokausztot tizenegymillió ártatlan nácik általi legyilkolásaként határozta meg, Jimmy Carter megalapította Washingtonban a Holokauszt Emlékbizottságot: a tervezett múzeum vajon annak a hatmillió zsidónak állít majd emléket, akik azért haltak meg, mert zsidónak születtek, vagy annak a tizenegymillió áldozatnak, akik különféle okok miatt haltak meg a táborokban? Vagy az összes Holokauszt, köztük az örmények, a kambodzsaik, és az oroszok lemészárlásának általános múzeuma lesz? Amerika egalitárius eszméit tekintve egy itteni nemzeti Holokauszt-múzeum nem határozhatja meg másképpen a céljait.

A nácik a zsidók teljes kipusztítását tervezték: kitörölték volna őket a történelemből és az emlékezetből. Így a Holokausztról szóló valamennyi feljegyzés látszólag alapjaiban dönti meg a nácik terveit. De a folyamat, mely az 1936-os, zsidó sírkövek faragását betiltó rendelettel kezdődik, a múltbeli üldözések vilniusi dokumentumainak módszeres elpusztításával folytatódik, és Hitlernek a kipusztított zsidó nép prágai múzeumára vonatkozó tervével zárul, tisztán mutatja, hogy ha egy nép kiirtásának első lépése az emlékének eltörlése volt, akkor az utolsó lépés az emlék kiszámított feltámasztása lesz. A prágai múzeumon és a zsidók felett aratott győzelmének többi emlékművén keresztül Hitler soha nem „elfeledni” akarta a zsidóságot, hanem eseményemlékezetüket a sajátjával szerette volna helyettesíteni.<sup>13</sup> A teljes kipusztítás nem pusztán a fizikai megsemmisítést vagy a rájuk való későbbi utalások törlését jelentette volna. A nácik ehelyett a zsidó *típusú* emlékek kiirtásán keresztül tették volna lehetetlenné a zsidó létet jelképező emlékeken keresztül történő újjászületést.

Egy nemzet emlékműveinek azonban rendszerint nem az az egyedüli célja, hogy az emlékek helyébe álljanak vagy a nemzet képére formálják azokat, hanem az is, hogy az emlékezési aktusokban való együttműködésre szólítsák a közösséget. Amennyiben az emberek magukénak vallják egy nemzet emlékműveiben megtestesített mítoszokat vagy ideálokat, az ilyen tárgyasítás révén azok anyagi formát öltenek, hangsúlyt nyernek, és természetesnek,

<sup>13</sup> Hitlernek a prágai „Központi Zsidó Múzeum”-ra vonatkozó terveiről bővebben lásd Linda A. Altshuler és Anna R. Cohn: „The Precious Legacy”, in *The Precious Legacy: Judaic Treasures from the Czechoslovak State Collections*, ed. David Altshuler (New York: Summit Books, 1983), 24–38.o.

igaznak tűnnek; ezáltal szükségképpen szövetség épül egy nép és az emlékművei között. Ez az a pont, ahol az emlékművekkel szembeni kritikus attitűd megelőzheti, hogy bűnrészesek legyünk abban, hogy az emlékezés jelképei az emlékezés bálványaivá merevedjenek. Mert az emlékké válás nem pusztán a jelképeken belül, hanem az esemény és a jelkép között, illetve az ikonok és szemlélőik között is zajlik. Azzal, hogy felidézzük az esemény, a jelkép és a szemlélő (mi magunk) közötti mozgást, és nem pusztán rituális kötelezettséget fogadunk el az emlékműveinkbe foglalt jelképek iránt. Az emlékezés során nem magukhoz a Holokauszt-emlékművekhez, hanem saját magunkhoz is fordulunk abban a reflexív térben, melyet elfoglalnak és kinyitnak. Gyakorlatilag nincsenek önkritikus emlékművek, csak kritikus szemlélők lehetnek.

*Fordította: Kéri Rita*